

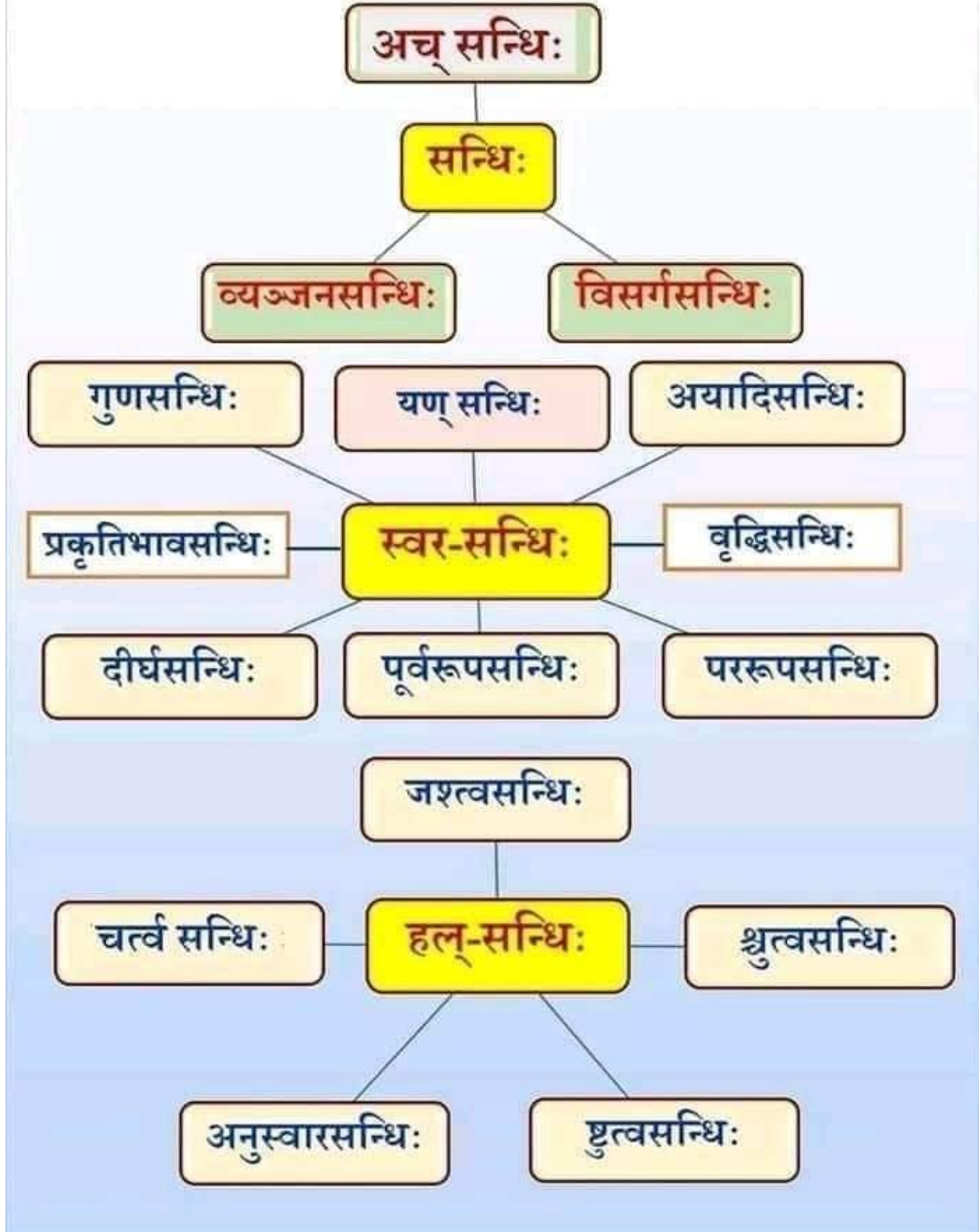

संधि के नियम

Download All Type PDF : <https://pdfseva.com/>

सन्धि के नियम

1

यण् सन्धि के नियम

2

इक् वर्ण-

इ ई, उ ऊ, ऋ ऋ, लृ

यण् वर्ण-

य् व् र् ल्

इक्:	इ ई	उ ऊ	ऋ ऋ	लृ
यण्	य्	व्	र्	ल्

नियम-

इक् वर्ण + असवर्ण अच् = इक् > यण्

अर्थात्

इ, ई + असवर्ण स्वरवर्ण (अच्) इ, ई = य्

उ, ऊ + असवर्ण स्वरवर्ण (अच्) उ, ऊ = व्

ऋ ऋ + असवर्ण स्वरवर्ण (अच्) ऋ ऋ = र्

लृ + असवर्ण स्वरवर्ण (अच्) लृ = ल्

जैसे- प्रति (इ) + (ए) एकम् = प्रत्येकम्

मधु (उ) + (अ) अरिः = मध्वरिः

मातृ (ऋ) + (आ) आकृतिः = मात्राकृतिः

लृ (लृ) + (आ) आकृतिः = लाकृतिः

यण् सन्धि के उदाहरणों का विश्लेषण

3

सूत्रम्- इको यणचि

अर्थ:- इकः स्थाने यण् स्यात् अचि परे संहितायाम्, अर्थात्

इक् वर्ण -

असवर्णअच्

इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ

अ आ इ ई उ ऊ

य् व् र् ल्

ऋ लृ ए ऐ ओ औ

इ + अ = इ > य्	प्रत् इ + अ इग्म्	प्र त् य् अङ्गम्	प्रत्यङ्गम्
ई + आ = ई > य्	नद् ई + आ गमः	न द् य् आगमः	नद्यागमः
उ + अ = उ > व्	मध् उ + अ रिः	म ध् व् अ रिः	मध्वरिः
ऊ + इ = ऊ > व्	मध् ऊ + इ दम्	म ध् व् इ दम्	मध्विदम्
ऋ + इ = ऋ > र्	मात् ऋ + इ च्छा	मा त् र् इच्छा	मात्रिच्छा
ॠ + आ = ॠ > र्	पित् ॠ + आ ज्ञा	पि त् र् आ ज्ञा	पित्राज्ञा
लृ + अ = लृ > ल्	लृ + अ र्थम्	ल् अ र्थम्	लर्थम्

5

अन्यान्युदाहरणानि

वधू+ आगमनम्	वध्वागमनम्	सु+अल्पः	स्वल्पः
विष्णु+ आज्ञा	विष्णवाज्ञा	अनु+अयः	अन्वयः
साधु+ आदेशः	साध्वादेशः	यदि+एवम्	यद्येवम्
शम्भु+आकारः	शम्भ्वाकारः	कर्तृ+आ	कर्त्रा
मातृ+अनुज्ञा	मात्रनुज्ञा	मातृ+आदेशः	मात्रादेशः
पितृ+आज्ञा	पित्राज्ञा	अनु + एषणम्	अन्वेषणम्
भ्रातृ+अंशः	भ्रात्रंशः	जननी+उदकम्	जनन्युदकम्

नोट-

यण् वर्ण य् वर् ल् को कहते हैं। जब किसी वर्ण के स्थान पर ये यण् वर्ण आदेश के रूप में होता है तो उसे यण् सन्धि कहते हैं। इस सन्धि में इक् वर्ण (अर्थात्- इ ई उ ऊ ऋ ऋ लृ) शब्द (पद) के अन्त में रहता है तथा उसके बाद कोई असवर्ण अच् (अ इ ई उ ऊ ऋ ऋ लृ) स्वर वर्ण होता है तो इक् वर्ण के स्थान पर क्रमशः यण् वर्ण का आदेश होता है।

7

दीर्घ सन्धि के उदाहरण

ई + ई = ई	श्रु ई + ई शः	श्रीशः
उ + उ = ऊ	गुरु उ + उपदेशः	गुरूपदेशः
उ + ऊ = ऊ	लघु उ + ऊर्मिः	लघूर्मिः
ऊ + उ = ऊ	वध् ऊ + उ त्सवः	वधूत्सवः
ऊ + ऊ = ऊ	वध् ऊ + ऊहः	वधूहः
ऋ + ऋ = ऋ	पित् ऋ + ऋणम्	पितृणम्
ऋ + ऋ = ऋ	मात् ऋ + ऋणम्	मातृणम्

मातृणम् तथा पितृणम् में ऋ की मात्रा दीर्घ है।

<p>अ + अ = आ</p> <p>धर्म + अर्थः - धर्मार्थः वेद + अन्तः - वेदान्तः वेद + अंगः - वेदाङ्गः पुर + अरिः - पुरारिः</p>	<p>अ + आ = आ</p> <p>हिम + आलयः - हिमालयः कार्य + आलयः - कार्यालयः देव + आलयः - देवालयः छात्र + आवासः - छात्रावासः</p>
<p>आ + आ = आ</p> <p>दया + आनन्दः - दयानन्दः विद्या + आलयः - विद्यालयः महा + आत्मा - महात्मा प्रभा + आकरः - प्रभाकरः</p>	<p>आ + अ = आ</p> <p>तथा + अपि - तथापि परीक्षा + अर्थी - परीक्षार्थी विद्या + अर्थी - विद्यार्थी विद्या + अनुभवः - विद्यानुभवः</p>

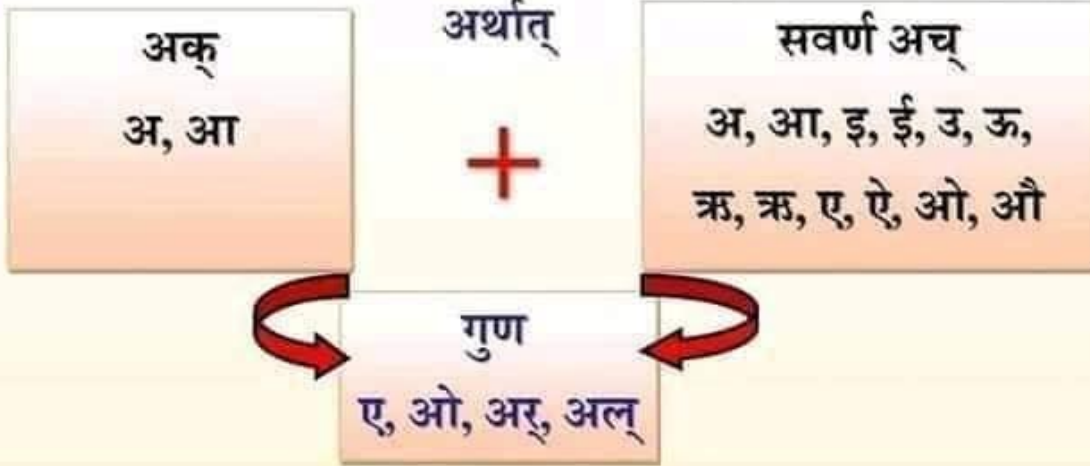
<p style="text-align: center;">इ+ इ =ई</p> <p>कवि + इन्द्रः-कवीन्द्रः रवि + इन्द्रः-रवीन्द्रः मुनि + इन्द्रः- मुनीन्द्रः अपि + इदम्- अपीदम्</p>	<p style="text-align: center;">इ+ ई =ई</p> <p>कपि + ईशः-कपीशः कवि + ईश्वरः-कवीश्वरः गिरि + ईशः-गिरीशः मुनि + ईश्वरः-मुनीश्वरः</p>
<p style="text-align: center;">ई+ इ =ई</p> <p>सुधी + इन्द्रः-सुधीन्द्रः देवी + इच्छा- देवीच्छा</p>	<p style="text-align: center;">ई+ ई =ई</p> <p>श्री + ईशः-श्रीशः मही + ईशः-महीशः सती + ईशः-सतीशः नदी + ईशः-नदीशः</p>
<p style="text-align: center;">उ+ उ =ऊ</p> <p>मधु + उत्सवः-मधूत्सवः विधु + उदयः-विधूदयः गुरु + उपदेशः-गुरूपदेशः साधु + उक्तम्-साधूक्तम् विधु + उदयः-विधूदयः मधु + उदयः-मधूदयः</p>	<p style="text-align: center;">ऊ+ उ =ऊ</p> <p>वधू + उत्सवः-वधूत्सवः भू + उत्सवः-भूत्सवः</p>
<p style="text-align: center;">उ+ ऊ =ऊ</p> <p>लघु + ऊर्मिः-लघूर्मिः भानु + ऊर्ध्वम्-भानूर्ध्वम्</p>	<p style="text-align: center;">ऊ+ ऊ =ऊ</p> <p>भू + ऊर्ध्वम् - भूर्ध्वम्</p>

9

गुण सन्धि के नियम

सूत्रम्- आद्रुणः

अर्थः- अवर्णात् असवर्ण अचि परे पूर्वपरयोः स्थाने गुण एकादेशः भवति

अ + इ = ए	घर्म अ+इन्द्रः	धर्मेन्द्रः
अ + ई = ए	दिन् अ+ईशः	दिनेशः
आ + इ = ए	मह् आ+इन्द्रः	महेन्द्रः
आ + ई = ए	मह् आ+ईशः	महेशः
अ + उ = ओ	भाग्य् अ+उदयः	भाग्योदयः
अ + ऊ = ओ	जल् अ+ऊर्मिः	जलोर्मिः
आ + उ = ओ	गङ्ग् आ+उदकम्	गङ्गोदकम्
आ + ऊ = ओ	मह् आ+ऊर्मिः	महोर्मिः

10

गुण् सन्धि के नियम

अ + ऋ = अर्	राज् अ+ऋषिः	राजर्षिः
आ + ऋ = अर्	मह् आ+ऋषिः	महर्षिः
अ + लृ = अल्	तव् अ+लृकारः	तवल्लकारः
आ + लृ = अल्	मह् आ+लृकारः	महल्लकारः

गुण् सन्धि के अन्य उदाहरण

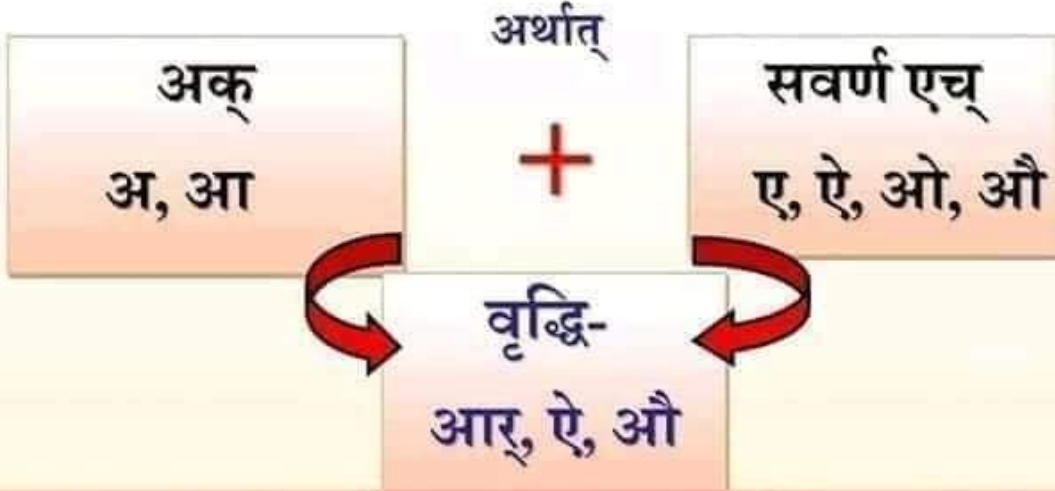
उप + इन्द्रः	उपेन्द्रः	रमा + ईशः	रमेशः
सूर्य+ उदयः	सूर्योदयः	प्रासाद+ऊर्ध्व	प्रासादोर्ध्वम्
देव+ऋषिः	देवर्षिः	उप+ऋकारः	उपर्कारः
तव+लृकारः	तवल्लकारः	आ+लृकारः	आल्लकारः
देव+इन्द्रः	देवेन्द्रः	नर + ईशः	नरेशः
सुर+ईशः	सुरेशः	सुर+इन्द्रः	सुरेन्द्रः
राम+ईश्वरः	रामेश्वरः	परम+ईश्वरः	परमेश्वरः
पर+उपर्कारः	परोपर्कारः	हित+उपदेशः	हितोपदेशः
महा + उपदेशः	महोपदेशः	चरण + उदकम्	चरणोदकम्
महा + उदयः	महोदयः	गंगा + ऊर्मिः	गंगोर्मिः
वर्षा + ऋतुः	वर्षर्तुः	एषा + ऋद्धिः	एषर्द्धिः
भाग्य + उदयः	भाग्योदयः	राजा + ईशः	राजेशः

11

वृद्धिसन्धि के नियम

सूत्रम्- वृद्धिरेचि

अर्थ:- अवर्णात् एचि परे पूर्वपरयोः स्थाने वृद्धयेकादेशः भवति

अ + ए = ऐ	एक् अ+एकम्	एकैकम्
अ + ऐ = ऐ	मत् अ+ऐक्यम्	मतैक्यम्
आ + ए = ऐ	सद् आ+ एव	सदैव
आ + ऐ = ऐ	सद् आ+ऐक्यम्	सदैक्यम्
अ + ओ = औ	जल् अ+ओघः	जलौघः
अ + औ = औ	जल् अ+औण्यम्	जलौण्यम्
आ + ओ = औ	गङ्ग् आ+ओ घः	गङ्गौघः
आ + औ = औ	मह् आ+औषधिः	महौषधिः

12

अयादिसन्धि के नियम

सूत्रम्- एचोऽयवायावः

अर्थः- एच्-ए,ऐ,ओ,औ के बाद यदि स्वरवर्ण हो तो क्रमशः
ए,ऐ,ओ,औ के स्थान में अय्, अव्, आय्, आव् होता है।

एच् ए,ऐ,ओ,औ	अर्थात् ➔	अयादि अय्, अव्, आय्, आव्
----------------	--------------	-----------------------------

ए + स्वर = ए > अय्	ऐ + स्वर = ऐ > आय्
ओ + स्वर = ओ > अव्	औ + स्वर = औ > आव्

ने+अनम्= नयनम्	चे+अनम्= चयनम्	मुने+ए= मुनये
पो+अनः= पवनः	भो+अनम्= भवनम्	भो+अति=भवति
सै+अकः= सायकः	दै+अकः=दायकः	गै+अकः=गायकः
नौ+इकः=नाविकः	पौ+अकः=पावकः	भौ+उकः=भावुकः
गो +आम्= गवाम्	शे+अनम्=शयनम्	सखै+औ=सखायौ

15

श्रुत्वसन्धि के नियम

नियम- सकार तथा तवर्ग के बाद यदि शकार चवर्ग हो तो सकार तवर्ग के स्थान पर शकार चवर्ग हो जाता है।

स त थ द ध न + श च छ ज झ ञ
श च छ ज झ ञ

हरिस् + शेते = हरिश्शेते	कस् + चित् = कश्चित्
सत् + चित् = सच्चित	तत् + छत्रनम् = तच्छत्रम्
यज् + नः = यज्ञः	सत् + चरित्रम् = सच्चरित्रम्
एतत् + छाया = एतच्छाया	तान् + जयति = ताञ्जयति
राज् + जः = राज्ञः	तत् + श्रुत्वा = तच्छ्रुत्वा
सत् + जनः = सज्जनः	तत् + चित्रम् = तच्चित्रम्
शार्दिन् + जयः = शार्दिञ्जयः	

ष्टुत्वसन्धि के नियम

नियम- सकार तथा तवर्ग के बाद यदि षकार टवर्ग वर्ण हो तो सकार तवर्ग के स्थान पर षकार टवर्ग वर्ण हो जाता है।

स त थ द ध न + ष ट ठ ड ढ ण
ष ट ठ ड ढ ण

16

ष्टुत्वसन्धि के उदाहरण

नियम- सकार तथा तवर्ग के वाद या पूर्व यदि षकार टवर्ग वर्ण हो तो सकार तवर्ग के स्थान पर षकार टवर्ग वर्ण हो जाता है।

हरिस् + षष्ठः = हरिष्षष्ठः	मनस् + टीकते = मनष्टीकते
तत् + टीका = तट्टीका	तत् + डमरुः = तड्डमरुः
धनुष+टङ्कारः=धनुष्टङ्कारः	मनस्+ठक्कुरः=मनष्टक्कुरः
उत्+ डीनः = उड्डीनः	पृष् + तम् = पृष्ठम्
इष् + तः = इष्टः	कस् + टः = कष्टः

विविधसन्धि के उदाहरण

नियम- पदान्त म् + व्यञ्जन वर्ण = म् > अनस्वार

नगरम् + गच्छति =नगरं गच्छति	हरिम् + वन्दे = हरिं वन्दे
धर्मम् + चर = धर्मं चर	आक्रम् + स्यते = आक्रमं स्यते

नियम- पदान्त म् के वाद यदि वर्ग का प्रथम तथा तृतीय वर्ण हो तो म् के स्थान पर उस वर्ग के पञ्चम वर्ण हो जाता है।

वृक्षम् + कृन्तति-वृक्षङ्कृन्तति	अन्नम् + चर्वति—अन्नञ्चर्वति
समुद्रम् + तरति = समुद्रन्तरति	अन्नम् + पचामि = अन्नम्पचामि

17

विविधसन्धि के उदाहरण

नियम- एक ही पद में यदि ऋ, र्, ष्, वर्ण के वाद म् वर्ण हो तथा उसके वाद न हो तो न के स्थान पर ण होता है।

राम् + एन = रामेण	गुरु + ना = गुरुणा
पूष् + ना = पूष्णा	चतुर् + नाम् = चतुर्णाम्

नियम- वर्ग के तृतीय चतुर्थ वर्ण के वाद यदि वर्ग के द्वितीय वर्ण हो तो तृतीय चतुर्थ वर्ण के स्थान पर च् वर्ण होता है।

ग घ ज झ ड ढ द ध ब भ + ख छ ठ थ फ
क च, ट, त प

छेद् + ता- छेत्ता	समिध् + पात्- समित्पात्
विपद् + सु = विपत्सु	दिक् + नागः = दिग्नागः

नियम- वर्ग के 1, 2, 3, 4 वर्ण के वाद यदि वर्ग के 5 वर्ण हो तो 1, 2, 3, 4 वर्ण के स्थान पर वर्ग का 5 वर्ण होता है।

वर्ग के 1,2,3,4 + 5 = 1,2,3,4 > 5

दिक् + नागः- दिङ्नागः	जगत् + नाथः- जगन्नाथः
दिक् + मुखम् = दिङ्मुखम्	षट् + मुखम् = दिङ्मुखम्

18

विविधसन्धि के उदाहरण

नियम- तवर्ग के वाद श् वर्ण हो तो तवर्ग के स्थान पर चवर्ग हो जाता है। जैसे-

त /थ /द /ध/ न + श् = त /थ /द /ध/ न > च/छ/ज/झ/ञ

तत् + श्रुतम् = तच्छ्रुतम्	उत् + शृङ्खलः = उच्छृङ्खलः
तत् + शोभते = तच्छोभते	तत् + श्रुत्वा = तच्छ्रुत्वा

नियम- तवर्ग के वाद यदि लकार हो तो तवर्ग के स्थान पर लकार होता है तथा न वर्ण के वाद यदि लकार हो तो लकार नकार के स्थान पर अनुनासिक लँकार होता है।

तत् + लीनः = तल्लीनः	उत् + लासः = उल्लासः
उत् + लेखः = लेखः	तत् + लेखनी = तल्लेखनी
विद्वान् + लिखति = विद्वँल्लिखति	महान् + लाभः = महँल्लाभः

नियम- स्वर वर्ण के वाद यदि छ वर्ण हो तो मध्य में प्रथम वर्ण का आगम हो जाता है।

तरु + छाया = तरुच्छाया	परि + छेदः = परिच्छेदः
अनु + छेदः = अनुच्छेदः	वि + छेदः = विच्छेदः
सन्धि + छेदः = सन्धिच्छेदः	शिव + छाया = शिवच्छाया

19

विविधसन्धि के उदाहरण

नियम- यदि स्वरवर्ण के बाद इ, ण्, न् वर्ण हों और उसके बाद स्वरवर्ण हो तो इ, ण्, न् का द्वित्व होता है।

गच्छन्+अपि = गच्छन्नपि	खादन् +अपि =खादन्नपि
सुगण् +ईशः=सुगण्णीशः	प्रत्यङ्+आत्मा=प्रत्यङ्ङात्मा

नियम- पदान्त में वर्ण का 1, 2, 3, 4+ ह तो ह के स्थान पर पूर्व वर्ण का चतुर्थ वर्ण हो जाता है।

वाक् + हरिः- वाग्हरिः	तत् + हि - तद्धि
उत् + हारः = उद्धारः	तत् + हितम् = तद्धितम्

नियम- र + र वर्ण हो तो एक र वर्ण का लोप हो जाता है। जैसे-

निर् + रसम् - निरसम्	नीर् + रजः- नीरजः
निर् + रोगः = निरोगः	पुनर् + रमते = पुनारमते

नियम- विसर्ग के बाद वर्ण का 3,4,5 वर्ण हो या य,र,ल,व,ह वर्ण हो तो विसर्ग के स्थान पर उ वर्ण होता है। जैसे-

वयः + वृद्धः - वयोवृद्धः	अधः + मुखम्- अधोमुखम्
मनः + रथः = मनोरथः	मनः + योगः = मनोयोगः

नियम- विसर्ग+त/स हो तो विसर्ग के स्थान पर स होता है।

नमः + ते - नमस्ते	प्रथमः + सर्गः- प्रथमस्सर्गः
-------------------	------------------------------

20 नियम- यदि विसर्ग के पूर्व तथा विसर्ग के बाद अकार हो तो बाद वाले अकार के स्थान पर ऽ होता है।

सः+अगच्छत् =सोऽगच्छत्	सः+अपि =सोऽपि
सः +अवदत् = सोऽवदत्	कः+ अयम् = कोऽयम्

नियम- विसर्ग + च,छ,श तो विसर्ग के स्थान पर श हो जाता है।

रामः + चलति-रामश्चलति	निः + चलम् - निश्चलम्
शिरः + छेदः = शिरश्छेदः	कृष्णः + छागः =कृष्णश्छागः
चन्द्रः + शोभते = चन्द्रश्शोभते	प्रायः + चित्तम् =प्रायश्चित्तम्

नियम- विसर्ग+क,ख,ट,ठ,प,फ हो तो विसर्ग के स्थान पर ष।

निः+ कामः - निष्कामः	चतुः +खण्डम्-चतुष्षण्डम्
निः + फलम् =निष्फलम्	निः + पापम् = निष्पापम्

नियम- विसर्ग के पूर्व अ आ से भिन्न स्वर हो बाद में वर्ग के 3,4,5 वर्ण य,व,र,ह हो तो विसर्ग के स्थान र होता है।

भानुः + आगतः - भानुरागतः	मुनिः +आगतः- मुनिरागतः
--------------------------	------------------------

नियम-अ के बाद विसर्ग+अकारभिन्नस्वर हो तो विसर्ग का लोप

देवः +इच्छति -देव इच्छति	अतः + एव- अत एव
--------------------------	-----------------

नियम-आ के बाद विसर्ग+3,4,5 वर्ण य,व,र,ह हो तो विसर्ग लोप

देवाः + गताः -देवा गताः	नराः + अत्र- नरा अत्र
-------------------------	-----------------------

ई+ ई =ई	श्र् ई + ई शः	श्रीशः
उ + उ =ऊ	गुर् उ + उपदेशः	गुरुपदेशः
उ + ऊ =ऊ	लघ् उ + ऊर्मिः	लघूर्मिः
ऊ +उ =ऊ	वध् ऊ + उ त्सवः	वधूत्सवः
ऊ +ऊ =ऊ	वध् ऊ + ऊहः	वधूहः
ऋ + ऋ =ऋ	पित् ऋ + ऋणम्	पितृणम्
ऋ + ऋ =ऋ	मात् ऋ +ऋणम्	मातृणम्

मातृणम् तथा पितृणम् में ऋ की मात्रा दीर्घ है ।
दीर्घ सन्धि के उदाहरण

<p>अ + अ =आ</p> <p>धर्म+ अर्थः - धर्मार्थः वेद+ अन्तः- वेदान्तः वेद+ अंगः- वेदाङ्गः पुर+ अरिः- पुरारिः</p>	<p>अ+ आ =आ</p> <p>हिम+ आलयः- हिमालयः कार्य+ आलयः-कार्यालयः देव+ आलयः- देवालयः छात्र+ आवासः- छात्रावासः</p>
<p>आ+ आ =आ</p> <p>दया+ आनन्दः-दयानन्दः विद्या+आलयः-विद्यालयः महा + आत्मा- महात्मा प्रभा+ आकरः-प्रभाकरः</p>	<p>आ+ अ =आ</p> <p>तथा+ अपि- तथापि परीक्षा+ अर्थी- परीक्षार्थी विद्या + अर्थी - विद्यार्थी विद्या + अनुभवः-विद्यानुभवः</p>